

DEBATT | VÄLFÄRDEN

Det krävs insikt i den svenska modellens psyke

Regeringens förändringar måste ta hänsyn till förkärleken för status quo.

VID EN JÄMFÖRELSE med andra länder är Sverige i hög grad en *outlier* vad gäller ekonomins uppbyggnad. Det mest särpräglade draget är den exceptionellt höga skatten på arbete, särskilt på låga och medelhöga löneinkomster. När en lönearbetande persons totala skatte- och avgiftsinbetalningar sätts i relation till hela arbetsersättningen, ligger skattenivån i praktiken på mellan 60 och 75 procent.

Samtidigt har sprickorna i systemet blivit alltmer uppenbara för medborgarna. En minskande andel av världens högsta offentliga inkomster går till den egentliga kärnverksamheten, och kvalitetsbristerna i vård-, omsorgs- och utbildningsväsendet blir allt tydligare. Tillgängligheten till tjänster som äldreomsorg och sjukvård har gradvis försämrats, och framför allt kvinnor som startat företag i vård- och omsorgssektorn har i praktiken systematiskt motarbetats trots försäkringar om motsatsen.

I allt väsentligt har dessa uppenbara revor i välfärden uppstått inom ramen för den svenska modell som började byggas i början av 1930-talet. Därför borde det vara enkelt att vinna val på ett program med lägre skatter, ökad lönsamhet på arbete och företagande och mer personligt ansvarstagande för den egna försörjningen. Bristerna i systemet till trots har det dock visat sig svårt att ta makten från de statsbärande socialdemokraterna, och när det till slut lyckades hösten 2006 berodde det i hög grad på att den borgerliga alliansen började spela på (s)-planhalvan. Det var först när moderaterna lovade att "inte dra ner för mycket" och behålla många av den svenska modellens karaktärstika som ett maktskifte blev möjligt.

Samtidigt befinner vi oss i en tid av internationell ekonomisk integration, som dessutom präglas av en individualiseringstendens vad gäller värderingar, samlevnadsformer och konsumtionsmönster. I många andra länder vinns val genom löften om ökad individualisering. Varför fortsätter den svenska modellen att vara så populär och varför säljer inte frihet och ekonomisk effektivitet sig själva?

Vi menar att svaret står att finna i att människor faktiskt inte är rationella i den mening som normalt menas. Tvärt emot vad de flesta skolade ekonomer brukar utgå ifrån är ett långsiktigt genomtänkt och överbärgat beteende inte särskilt vanligt. För den som på detta sätt inte

Magnus Henrekson

beter sig rationellt spelar det mindre roll att det system man röstar på rent ekonomiskt lider av stora brister. För sitt arbete med att tillämpa kunskaper från psykologin på traditionella ekonomiska problem, och därmed skapa beteendekonomi, fick Daniel Kahneman och Vernon Smith nobelpriset i ekonomi 2002. Det arbete de och många andra har gjort kan hjälpa oss att förstå varför den svenska välfärdsstaten fortsätter att åtnjuta ett så starkt stöd.

MÄNNISKORS BETEENDE präglas av det system som de verkar inom. Det betyder inte att människor är irrationella utan helt enkelt att de flesta försöker göra det bästa av sin situation som de uppfattar den. Enskildas beteende styrs dock i hög grad av tumregler, vanor, normer och föreställningar som man knappast funderat så mycket på eller ens är medveten om. Beteendekonomen brukar säga att människor endast är begränsat rationella.

Val kan mycket väl uppfattas som fria, men fria val sker alltid inom ramen för en viss kontext. Detta leder till ett starkt inneboende motstånd mot förändringar. I Sverige är detta sakernas tillstånd den stora välfärdsstaten. Den som försöker lansera en sammanhållen vision om ett annorlunda samhälle drabbas av bevisbördan, medan den som har ansvar för det existerande systemet sällan ställs till svars för dess brister.

Detta resonemang kan verka konspiratoriskt. Menar vi att det var med psykologers hjälp som den borgerliga alliansen till sist tog över regeringsmakten? Självklart inte – det handlar inte om en så medveten strategi. I stället handlar det om *trial and error* och en evolutionär process som bygger både samhällets institutioner och människors preferenser och föreställningar på ett ömsesidigt förstärkande sätt.

NÄR DEN SVENSKA välfärdsstaten byggdes utnyttjades *reciprocitet*. Det är en fundamental mekanism för att skapa och upprätthålla samarbete mellan människor och bygger på ömsesidighet och rättvisa. Var och en har rätt att få sin andel och en skyldighet att ge till partnern, om

Johanna Möllerström

man själv är den som disponerar resultatet av samarbetet. De reciproka normer som finns i samhället är viktiga för att samspel och samarbete ska komma i gång och fortleva. I reciprocitetstanken ingår också element av civilkurage, till exempel i form av att även den som kortsiktigt inte vinner något på att ringa till polisen för att grannen misshandlar sin fru ändå gör det. Grundtanken är att vi människor bryr oss om helheten i samhället och förutsätter att andra agerar på samma sätt.

I slutet av 1800-talet var Sverige i hög grad ett statiskt klassamhälle, där individers livschanser bestämdes av familjetillhörighet. Arbetarörelsens krav på förändring byggde

att överges: transfereringssystemen kom att präglas av svag eller ingen kontroll, arbetslinjen behölls i retoriken men övergavs i praktiken, och fokus lades allt mer på utfallet och inte på processen. "Systemförstörare", såsom eleven som systematiskt stör undervisningen, tenderade mer att ses som offer för ofullkomligheter i samhället, och den som visade civilkurage eller arbetade utan krav på egen vinning sågs allt oftare med misstänksamhet än som föredöme för andra.

För att reciprociteten skall fungera som mekanism för samarbete krävs balans. När systemet blir alltmer generöst med att dela ut förmåner utan kontroll eller krav på rimlig motprestation skapar detta en emotionell obalans – ett tacksamhetsproblem – som tenderar att utlösa en känsla av skam hos mottagaren. Ett sätt att skydda sig mot denna obehagliga känsla är att omvandla transfereringen till en "rättighet", vilket Jan Tullberg och

"Den som försöker lansera en sammanhållen vision om ett annorlunda samhälle drabbas av bevisbördan ..."

på reciprocitetsprincipen, som sammanfattas i devisen "gör din plikt, kräv din rätt". Att arbeta för något som var större än det snäva egenintresset gav också stort anseende.

Det fanns också en medvetenhet om att hur rättvist ett visst utfall uppfattades berodde på processen bakom. Det spelar helt enkelt roll för hur rättvist det känns att en person får exempelvis arbetslöshetsersättning, om personen i fråga har gjort sitt yttersta för att hitta ett jobb jämfört med om personen får ersättning trots att han eller hon vägrat att ta ett erbjudet jobb. Försäkringssystemen präglades därför av strikt kontroll, och såväl administrationen som kontrollfunktionen var i regel decentraliserade och handhades ofta av fackföreningarna. Försäkringsnivån var relaterad till vad man fick när man arbetade, men den var samtidigt klart lägre än ersättningen för arbete. Särskilt när ersättningsnivåerna började stiga betonades arbetslinjen hårt; det skulle finnas en garanti för att den som fick bidrag från det allmänna hade gjort sitt yttersta för att få ett jobb. Det sista skyddsnätet administrerades av socialtjänsten och var starkt stigmatiserande och därmed avskräckande.

Efter hand kom dessa principer

Birgitta Tullberg beskrivit i *Naturlig etik* (1994). Det som är en rättighet och inte en gåva behöver ingen känna någon tyngande tacksamhet för. Men om reciprociteten försvinner är det svårt att se någon gräns för förväntningarna på vad staten skall tillhandahålla. För denna utveckling varnade redan Tage Erlander, när han talade om "de stigande förväntningarnas missnöje".

Detta kan fungera under en tid, men en förutsättning är att nettobetallarna till systemet är tillräckligt många. Sverige har i så måtto varit unikt, därför att en exceptionellt stor andel av befolkningen har kommit att få sin huvudsakliga inkomst från offentliga budgetar utan att detta givit upphov till starka politiska motreaktioner. Möjligen är den senaste tidens hårdare åtgärder mot missbruk av transfereringssystemen, underkännande av läkares sjukintyg, utökade samkörning av olika dataregister, hårdare tag mot mobbare etcetera tecken på att det finns en omsvängning i opinionen.

ALLA SOM NÅGON GÅNG försökt sluta röka ("bara en cigarett till"), börja träna mer ("i morgon") eller börja pensionsspara ("nästa år") vet

FORTS NÄSTA SIDA ...

DEBATT | POLITIK

... FORTS FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

att vi gärna skjuter upp besvärliga och obehagliga saker till ”i morgon”. Problemet är bara att när ”i morgon” kommer fattar vi samma beslut. När en längre tid har gått ångrar vi ofta det felaktiga beslutet, som alltså kom sig av att vi övervärderade bekvämligheten i nuet och undervärderade framtiden. Detta fenomen kallar beteendekonomen för *tidsinkonsistens*.

Ytterligare företeelser som hör samman med övervärderingen av nuet är hur vi människor värderar framtida tillstånd gentemot dagens. Experiment visar att det är förändringen i sig som är det viktiga – inte de statiska tillstånd som jämförs. Därtill kommer att förändringar värderas olika beroende på om de är positiva eller negativa, på så sätt att förluster väcker starkare känslor än vinster. En förlust på 1 000 kr åtföljs helt enkelt av en negativ känsla som är starkare än motsvarande positiva känsla som följer på en vinst på 1 000 kr. Detta kallas *förlustaversion*.

Tagna tillsammans gör dessa företeelser att människor i allmänhet inte är särskilt förändringsbenägna utan har en förkärlek för *status quo*. Man vet vad man har men inte vad man får. Mot den här bak-

grunden blir det lättare att förstå framgången hos den svenska modellens utformning av trygghet (”du ska slippa förändring”) jämfört med en mer liberal version (”trygghet är att vara så stark att man klarar av förändring”). Det märks bland annat i arbetsmarknadspolitiken som är försiktig med att kräva ett förändrat beteende av till exempel den som har blivit arbetslös.

Dessa tendenser till förlustaversion och förändringsovilja kan hjälpa till att förklara varför en sänkning av sådant som sjukpenning eller bostadsbidrag kan framställas som ett våldsamt hot. Genom sänkningen förlorar vi något vi nyss hade rätt till i utbyte mot något osäkert och okänt, som till exempel sänkt skatt eller en bättre fungerande arbetsmarknad. Förlusten värderas starkare än den motsvarande vinsten, även om den senare i absoluta tal skulle vara större än den förra.

Vi menar att detta är en viktig delförklaring till att det är så svårt att vinna röster på att söka mandat för stora förändringar. Att bryta upp de invanda systemen mot ett löfte om högre tillväxt och högre levnadsstandard i framtiden blir inte så lockande som det borde vara enligt en långsiktigt rationell kalkyl.

ETT ANDRA ANTAGANDE i traditionell ekonomisk teori, byggd kring *homo oeconomicus* eller den rationellt kalkylerande människan, är att människor är duktiga på att hantera sannolikheter och risker. I verkligheten är det dock inte så enkelt. Korrekta uppskattningar är svåra att göra. Särskilt tydligt är det att vi tenderar att överskatta små sannolikheter och underskatta medelstora och större. Att detta inte bara är en teoretisk konstruktion utan också något som uppträder i verkligheten visar såväl experiment som fältstudier. Till exempel är medelsvensken ofta överförsäkrad mot småsaker som risken att datorn skall gå sönder, samtidigt som försäkringsskyddet mot de större riskerna – som att det egna hemmet blir totalförstört eller att partnern dör i en olycka – är undermåligt.

Vad har då detta med välfärdsstaten att göra? En hel del visar det sig. Ett exempel är att skattepengar sätts på kommunal konsumentvägledning vad gäller relativt riskfria köp av billigare konsumtionsvaror som mobiltelefoner. Samtidigt saknas motsvarande vägledning vad gäller större och långt mer riskfyllda beslut, exempelvis om olika behandlingsmetoder inom sjukvården eller vilken skola som är bäst. Många av de statliga trygghetssystemen har formen av ineffektiva försäkringar mot sådant som människor egentligen oftast skulle klara av att hantera själva, som kortare perioder av arbetslöshet och sjukdom. Det är möjligt att lägga på skattebetalaren orimliga kostnader för att ”försäkra sig” mot sådant just därför att sannolikheten att det ska drabba en själv hårt generellt överskattas.

Samtidigt ignoreras den betydligt större risk som ligger förborgad i att Sverige har en låg tillväxt på viktiga tjänsteområden som exempelvis vård och utbildning. Likaså vidtas få åtgärder för att förebygga effekterna av att det svenska trygghetssystemet gör oss sämre rustade för att förändras och anpassa oss till den globala ekonomiska integration som exempelvis leder till att arbetstillfällen flyttas utomlands. Alltför liten hänsyn tas också till den ogynnsamma demografiska utveckling som kommer att göra det svårt, för att inte säga omöjligt, att upprätthålla dagens välfärdssystem. Särskilt anmärkningsvärd är bristen på åtgärder för att se till att unga människor snabbare lyckas etablera sig på arbetsmarknaden. Behovet av en ”försäkring” på detta område, i form av exempelvis bättre företagsklimat som förmår skapa tillväxt eller större inslag av privata försäkringar är betydligt mer behövligt, men efterfrågan inte på grund av att de rela-

tivt stora riskerna underskattas. Att detta främjar det existerande systemet med en stor välfärdsstat är inte svårt att se. Den stora välfärdsstaten innebär en försäkring mot de små, mindre farliga riskerna. Ett alternativ med mer av självrisiker och personligt ansvarstagande (med sina positiva systemeffekter) uppfattas som otryggt. Det som ett sådant system eventuellt skulle kunna fungera som ”försäkring” emot, till exempel låg tillväxt och otillräcklig förmåga för människor och organisationer att anpassa sig till nya förutsättningar i vår omvärld, är en större risk och därmed en risk som är viktigare att försäkra sig emot. Detta förutsätter dock att väljarna gör en korrekt riskvärdering.

ETT AV DE STÖRSTA problemen med ett omfattande välfärdssystem är att det inbjuder till missbruk. Om man tjänar mer på att vara arbetslös eller sjukskriven än på att jobba, kommer människor som egentligen inte är i behov av bidrag att både anpassa sitt beteende och sina normer på ett sådant sätt att utnyttjandet ökar.

Det svenska systemet är extremt känsligt mot skattefusk. Sverige har visserligen ett effektivt skattesystem i den meningen att det är svårt att undgå lagstadgade skatter och avgifter på inkomster och transaktioner i den officiella ekonomin. Däremot är systemet känsligt för framväxten av svarta sektorer och utvecklingen av obetalt egenarbete i stället för professionell produktion.

Således förutsätter den här typen av välfärdssystem en grundläggande ärlighet och vilja att både betala skatt på sina inkomster och att inte bli transfereringsmottagare förrän alla egna försök att försörja sig har misslyckats. Här kommer dock en annan välkänd beteendeanomali in i spelet: människor tenderar att ignorera de egna beslutens externaliteter, de följd effekter som de egna besluten har på andra personer och på samhället.

Det finns därför en stark tendens att den som på ett otillbörligt sätt utnyttjar bidrags- och skattesystemen ändå tror att dessa kommer att fortsätta fungera. Det kan också vara så att den enskilde tror att andra överutnyttjar systemen och därför inte ser någon annan möjlighet än att bete sig på samma sätt för att inte förlora något i jämförelse med andra. En situation uppkommer där den enskilda människan visserligen skulle föredra att alla uppträdde ärligt, men eftersom hon inte ser någon möjlighet att åstadkomma detta anpassar hon sitt beteende för att få sin ”beskärda del” av kakan. Mot den bakgrunden är det lättare att förstå varför förslag om krafttag mot fusk har svårt att vinna gehör,

Hållbar modell. Kanske något trög att manövrera.

FOTO: SCANPIX

medan en mjukare linje stämmer bättre överens med bilden i väljarnas huvuden av ett system som kommer att fortsätta att fungera och vara finansierbart, oavsett hur man själv agerar.

ENLIGT KLASSISK ekonomisk teori är varje människa medveten om vad hon vill och om hur hennes preferenser ser ut. När hon fattar beslut gör hon det mot bakgrund av all tillgänglig information, och beslutet blir på så sätt optimalt. Ett sådant beslutsfattande är dock inte möjligt för den mänskliga hjärnan med dess begränsade kapacitet. Processen att värdera och besluta blir därför i många avseende en fråga om att för enkla och bedöma ett litet urval av information.

I ett experiment bad man försökspersoner att uppskatta saker som antalet invånare i Kairo eller antalet afrikanska medlemsstater i FN. Innan personen gav sitt svar fick hon också ett slumpvis tilldelat nummer. Trots att försökspersonen visste att det tilldelade numret inte hade något att göra med svaret på den ställda frågan, fann man en hög korrelation mellan detta nummer och det som personerna angivit som svar på frågan. Förklaringen till detta resultat är att vi människor, när vi söker ett svar, tar vår utgångspunkt i något och sedan resonerar därifrån. Detta sätt att gestalta en besluts- eller sökprocess kallas *förankring*.

Det har också visats att man i skapandet av institutioner har stor makt att påverka vad som kommer att betraktas som förankringspunkt eller referenspunkt i framtida val genom att göra något alternativ till vad som på datorspråk brukar kallas *default* eller standardalternativet (utfallet för den som avstår från ett aktivt val). Om det till exempel är standard att delta i ett företags pensionssparplan kommer betydligt fler att delta än om sådant deltagande kräver en aktiv handling.

Att även staten har stora möjlig-

heter att influera medborgarnas preferenser har också påpekats av flera forskare. I Sverige har den svenska modellen varit förhärskande under lång tid och således haft många möjligheter att påverka vad som uppfattas som referenspunkt i olika val-situationer. Exempelvis uppfattar de flesta sin inkomst som det de får när skatten är dragen. Det gör att skatten bara delvis uppfattas som en kostnad som man bär själv. Analogt kommer bidrag att uppfattas som en ”skänk från ovan”; de blir ett direkt tillskott till den disponibla inkomsten och ses som en intäkt som andra har betalat för.

En ytterligare aspekt av förankring är de värdeord och måttstockar vi använder oss av. I skolan och i samhällsdebatten blir det naturligt så att det är de styrande värderingarna, i praktiken den svenska modellens, som förekommer med

”Det alternativ som erbjuds måste, för att vinna gehör, anpassas så att det blir attraktivt även för en begränsat rationell väljare.”

störst intensitet. På så sätt lär vi oss vilka måttstockar vi bör använda när vi fattar beslut och vilka ord vi ska lyssna efter och värdera högre respektive lägre.

Det faktum att vi i hög grad är omedvetna om våra preferenser och att vi förankrar våra handlingar och synsätt med utgångspunkt i det som är mest förekommande eller lättillgängligt ger det rådande systemet ett automatiskt övertag gentemot de alternativ som lanseras.

PÅ SAMMA SÄTT som *homo oeconomicus* antas agera rationellt, när han eller hon blickar framåt, förutsätts att människan rationellt och objektivt kan utvärdera det som varit och mot denna bakgrund fatta beslut om framtiden. Denna idealiserade bild ligger dock en bra bit från verkligheten. Vår perception är selektiv, ofta av krass nödvändighet. ”Ovä-

sen” måste filtreras bort, och hjärnan måste göra ett urval bland alla sinnesintryck för att hinna förmedla en bild av omvärlden till oss. Perceptionen är också selektiv i bemärkelsen att vi tenderar att ta till oss den information som bekräftar våra föreställningar och stöder våra beslut, samtidigt som vi ignorerar eller misstolkar information som pekar i en annan riktning.

I den mån människor i Sverige känner sig delaktiga i att ha varit med och byggt upp den stora svenska välfärdsstaten eller på annat sätt känner sig som en del av den, finns det alltså en risk att de inte tar in information om brister i välfärdsstatens funktion och framtid utan tolkar den som bättre och mer välfungerande än vad den i verkligheten är.

Därmed blir också synen på behovet av en förändring av välfärdssta-

ten snedvriden. Om man är mer benägen att ta in information som tyder på att välfärdsstaten fungerar bra lyssnar man självfallet också mer på dem som vill bevara systemen eller enbart göra marginella förändringar, samtidigt som de som förespråkar mer genomgripande förändringar ignoreras eller misstänkliggörs.

DEN SOM VILL erbjuda ett alternativ till den rådande ordningen måste ha detta i åtanke och inte tro att ekonomisk effektivitet och rationalitet ”säljer sig själv”. Det alternativ som erbjuds måste, för att vinna gehör, anpassas så att det blir attraktivt även för en begränsat rationell väljare. Valresultatet visar att den borgerliga alliansen lyckades med detta komplicerade aktstycke.

Vad som återstår att se är om den nya regeringen också kommer att

driva sin politik på ett sådant sätt att det minimerar motståndet från den begränsat rationelle medborgaren, med sin förkärlek för *status quo*, förlustaversion etcetera. Om regeringen bestämmer sig för att minimera detta motstånd är det troligt att den politik som förs kommer att vara inriktad på att ”dra ut sprintar” som får igång stegvisa processer i den eftersträlvade riktningen. Sådana åtgärder minskar antalet kortsiktiga förlorare samtidigt som risken minskar för en kraftfull mobilisering bland hotade särintressen. Därför är det också troligt att regeringen inte kommer att ta bort kärnan i de fackliga rättigheterna utan i stället införa alternativa vägar som får facket att agera att tappa i relevans och verkningsgrad. Om regeringen väljer en sådan väg kan de psykologiska mekanismer som har diskuterats i denna artikel komma att verka till dess fördel när svenska folket går till valurnorna 2010.

MAGNUS HENREKSON
Professor i nationalekonomi

JOHANNA MÖLLERSTRÖM
Civilekonom

Bibliografi

Gintis, H., et al. (red.), *Moral Sentiments and Material Interests*, Cambridge 2005

Kahneman, D., "Maps of Bounded Rationality", *American Economic Review* 93 (5), 2003, s. 1449–1475.

Rabin, M., "Psychology and Economics", *Journal of Economic Literature* 36 (1), 1998, s. 11–46.

Rothstein, B., "The Universal Welfare State as a Social Dilemma", *Rationality and Society* 13 (2), 2001, s. 213–233.

Schmid, A. A., *Conflict and Cooperation*, Oxford 2004.

Smith, V., "Constructivist and Ecological Rationality in Economics", *American Economic Review* 93 (3), 2003, s. 465–490.

Tullberg, J. & Tullberg, B., *Naturlig etik*, Stockholm 1994.

BESSERWISSER | AV ANDERS MATHLEIN

